

Валентина Шандра

ПРО АЗИ КУЛЬТУРИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Колись В. І. Вернадський висловив чи, можливо, перефразовуючи, повторив чиясь думку, що кожне покоління істориків переписує історію свого народу заново, і не тільки тому, що збагачуються запаси наших знань. У минулому ми знаходимо ті ідеї і методи, які відповідають часові, в якому живе історик, навіть коли вони залишилися непоміченими або були відкинуті попередніми поколіннями.

Сьогоднішній генерації українських істориків доводиться здійснювати і те, й друге – і переосмислювати історичні процеси, і збирати нові факти для того, щоб мати можливість вибудовувати та обґрунтовувати свої наукові концепції.

Тема моєї лекції викликана скоріше всього тим, що наукові дослідження в області історії тривалий час перебували в стані підпорядкування політичним установкам, і до певної міри це спостерігається досьогодні. «Урапатріотичні» видання приходять на зміну вчорашнім ненауковим працям, демонструючи спостережливому читачеві, що не відбулося докорінного переосмислення минулого. По великому рахунку, ми, на жаль, ще не маємо наукової історії України. Те, що було напрацьовано за попередні десятиріччя, страждало на свого роду дозованість, а сам процес дозування, як і його масштаби, визначався, знову ж таки, політичними міркуваннями. Сьогодні крига скресла, і ми повинні встигати за цим весняним паводком, не втрачаючи наукової коректності.

Інший бік питання полягає в тому, що в Україні в 1930-х роках було знищено систему наукових шкіл. Створилася ситуація, що унеможлиблювала появу будь-яких напрямків, які б не узгоджувалися і не збігалися з доктриною правлячої комуністичної партії. Підпорядкування історичних досліджень партійним, ідеологічним завданням спричинило перервність традиції у культурі дослідницької праці, яку нині доводиться відновлювати ледь не з нуля. Поки цей повільний процес триватиме, мусимо спробувати самим себе навчити, у який спосіб належить проводити наукові студії. Така робота над собою по вмінню вчитися, вимогливо і самокритично оцінювати власні недоліки, повинна стати невидимим супутником кожного, хто стає на стежку наукових досліджень.

Наукове пізнання історії є справою дуже делікатною. Як і всяку творчу роботу, його не можна опанувати за готовими рецептами. Проте все-таки існують певні параметри, які визначають абсолютно конечний рівень вимог до наукової праці, її внутрішньої «лабораторії». Ось про це й піде мова.

Науковий процес дослідження структурується, проходячи кілька етапів, які можуть збігатися в часі, накладатися один на другий або йти в певній послідовності, що залежить від індивідуальних здібностей, рівня підготовки, способу мислення історика-дослідника. Для зручності спробую представити це як кілька етапів-процесів, котрих не можна обминути.

Перший етап – вибір дослідження

Цьому повинна передувати певна підготовча робота, завершення якої полягає у тому, щоб визначити широко взяту проблему й хронологічні рамки майбутнього наукового студіювання. Наприклад: економіка Гетьманської України XVII ст.,

соціальні структури Правобережної України XIX ст., суспільна думка кінця XIX – початку XX ст. і т.д. Це стане можливим тоді, коли після начитування наукової і науково-популярної літератури молодий дослідник зрозуміє, яким періодом і якими проблемами йому цікаво займатися. На цьому етапі йому вже повинна бути в загальних рисах знайома джерельна база проблеми, спираючись на яку, можна здобути конкретний фактичний матеріал.

Зрозуміло, що науковий керівник, обізнаний з проблемою більш детально, повинен допомогти у виборі вужчого питання, дотичного до даної проблеми в цілому. Конструюючи модель майбутнього дослідження, бажано якомога чіткіше окреслити його хронологічні рамки, перелік дослідницьких сюжетів. З погляду сучасної науки останні мають бути вузькими, бо лише це дозволить якнайглибше поаналізувати, залучаючи весь обсяг наявних історичних джерел: від друкованих до рукописних, від масових до унікальних, від серійних до одиничних.

Для прикладу згадаю досі мало вивчену проблему «Земства на території України». Російські земства порівняно добре досліджені у російській дореволюційній та радянській літературі. Щодо українських земств, справа виглядає гірше. Їхня регіональна і національна опозиційність до центральних влад створювала той бар'єр ідеологічних перешкод для вчених, про який ішлося вище. Ускладнювало роботу й те, що самі земства та напрямки їхньої діяльності в Україні були досить строкатими. На Лівобережжі, де вони були запроваджені в 1860-х роках, їхня активність проявлялася переважно у таких традиційних сферах діяльності, як народна освіта й медичне обслуговування населення. На Правобережжі, хоча вони і були введені лише на початку XX ст., але за короткий період встигли помітно проявити себе в економічному житті регіону. Появі цього самоврядного місцевого органу тут передувала певний підготовчий період, протягом якого діяли державні установи – губернські та повітові комітети у справах земського господарства, які формувалися з призначених урядовою адміністрацією державних чиновників.

Таким чином, сьогодні найперспективнішим здавалося б вивчення конкретних сюжетів з історії земств, обмежених як локально, так і тематично, що в перспектив дозволило б нагромадити достатній матеріал для узагальнень.

Другий етап – вивчення наукової літератури

Для розуміння того, що вже напрацьовано з обраної проблеми, слід, звичайно ж, перечитати все, що було написано попередниками як в Україні чи Росії, так і за «далеким» рубежем. Зокрема, треба звернути пильну увагу на новітню зарубіжну літературу проблеми, оскільки вона часто пропонує нову, ще не освоєну вітчизняними істориками методологію. Важливим є і суто практичний момент: ви переконаєтесь, що кожний з істориків підходив до вивчення проблеми по-своєму, використовуючи інакші джерела та залучаючи до свого інструментарію власну методику інтерпретації. Траплятиметься й таке, що у працях, особливо радянських авторів, ви зустрінетесь з переписуванням у своїх попередників (часто без посилання) основного фактичного матеріалу.

Цей спосіб «запозичення» слід категорично відкинути і в жодному разі не практикувати у своїх роботах. Певною проблемою на цьому етапі є ознайомлення з зарубіжною літературою, оскільки, по-перше, вона ще не представлена достатньо в

наших бібліотеках, а по-друге – ми не володіємо настільки добре німецькою, англійською чи французькою мовами, щоб читати ці праці в оригіналі. Але не варто впадати в розпач: кожен з нас здатен зрозуміти текст по-польськи і вільно читати по-російськи, а ці історіографії мають найбільше точок дотику з історією України. Врешті, відрадним є той факт, що зараз почали перекладати українською мовою найбільш фундаментальні праці зарубіжних істориків.

Наприклад, нещодавно були видані дві монографії французького дослідника Данієля Бовуа про поземельні відносини і соціальну структуру населення Правобережної України XIX століття; незадовго до цього вийшов друком переклад праці канадського історика Зенона Когуа «Російський централізм і українська автономія» з підзаголовком «Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830». Зараз у київському видавництві «Критика» готується до видання праця американської вченої Патріції Герлиги з історії Одеси і ширше Півдня України на зламі XIX-XX століть.

Читання наукових монографій та статей має в підсумку дати вам відповідь на такі питання: **1)** Наскільки повно висвітлена попередниками наукова проблема, що вас цікавить?, **2)** До яких висновків вони дійшли і чому?, **3)** Якими джерелами вони користувалися і як їх інтерпретували?, і **4)**, останнє – як рухатися далі в дослідженні даної теми? За приклад наведу дослідження такої проблеми, як діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві та її наслідки. Створена 1843 р., Комісія плідно діяла протягом усього XIX і початку XX століття. У більшості праць фіксуються періоди її існування, коло співробітників та заходи по виданню «Архива Юго-Западной России», «Памятников», інших збірників документів. Далі цих сюжетів дослідники не пішли, хоча й нагромадили велику суму фактажу.

Тим часом приховані причини її заснування та їхній вплив на характер діяльності Комісії залишаються досі не проаналізованими. Адже створена вона була російським урядом для забезпечення імперських ідеологічних доктрин з метою швидшої інкорпорації Правобережної України, переданої зі складу однієї держави, Речі Посполитої, до складу іншої – Росії. Комісія покликана була зібрати і опрацювати місцевий актовий матеріал, використовуючи його як доказ, що Правобережна Україна є не польським, а споконвічно російським регіоном.

Всупереч цьому, діяльність Комісії стала величезним вкладом в українську справу. Не беручи до уваги цього парадоксу, ми не зрозуміємо, чому навколо Комісії об'єдналися такі різні українські сили, як Тарас Шевченко, Володимир Антонович, Пантелеймон Куліш, Микола Іванишев і Микола Рігельман та інші. До яких же висновків, працюючи в Комісії, прийшли ці люди? Чи вдалося членам Комісії з'ясувати врешті-решт, про чю територію і історію йдеться? Чи працювали вони на офіційну точку зору про російське минуле краю?

Третій етап: опрацювання джерел

Щоб визначити «свій» джерельний комплекс, слід добре освоїти мережу архівних установ – центральних, обласних і бібліотечних архівосховищ, а також визначити їхні інформаційні можливості. Архівна спадщина, як правило, згрупована за походженням у кілька типів комплексів: фонди установ, особові

фонди, колекції. Для визначення повного обсягу джерел потрібного змісту варто скористатися архівними путівниками та іншими інформаційними виданнями – оглядами, покажчиками та архівними каталогами. На цьому етапі важливо теж визначитися і як опрацьовувати джерела, і як сприймати інформацію, що в них міститься.

Зокрема, розпочинаючи роботу з джерелами, слід обов'язково з'ясувати, чи не публікувалися вони раніше. Трапляється й так, що джерело збереглося лише в старій публікації. Наприклад, у 1885 р. в Кам'янці-Подільському вийшло у світ видання «Материали для истории Подольской губернии. Вып. I», присвячене сторіччю переходу Поділля від речі Посполитої до Російської імперії. Тут були опубліковані документи з архіву генерал-губернатора Т. І. Тутолміна, які підготував і надав для публікації член місцевого статистичного комітету, відомий краєзнавець Юзеф Ролле, котрий, своєю чергою, купив їх випадково на базарі. З часом оригінали з колекції Ролле загубилися і тому згадана публікація нині прирівнюється до них.

Визначивши, які джерела вже публікувалися в тих чи інших археографічних виданнях, можна розпочинати роботу з рукописними матеріалами. Дослідник, що працює в архіві, може опинитися у двох ситуаціях – або він знаходить надто багато документів, або не знаходить зовсім. У першому випадку – коли документів багато – доцільніше звертати увагу на ті, які ще не використовувалися науковцями. Мушу додати, що сьогодні це ще не важко зробити: в обласних архівах зберігаються великі фонди місцевих установ, яких досі без перебільшення не торкалася рука дослідника.

Однак джерело – документ, лист, щоденник тощо саме по собі, без вашої ерудиції, може не тільки не допомогти в дослідженні проблеми, але й збити початківця на манівці. Тому варто пам'ятати по його критичну оцінку: коли це написано, ким, за яких обставин, з якою метою? Аналіз такого роду допоможе відрізнити в джерелі об'єктивний факт від його суб'єктивної інтерпретації, а то й свідомої неправди. Коли йдеться про офіційний документ, важливо знати усталені формуляри, бо власне вони визначають інформаційне наповнення.

Добрим прикладом можуть послужити річні звіти губернаторів: їхні тексти з часом настільки уніфікувалися, що більше інформації, ніж вимагав формуляр табличних відомостей, там знайти не можна. Чиний приклад: річні звіти попечителя Київського учбового округу – неодмінне джерело для дослідника, який займається проблемами історії освіти. Наведену там цифру шкіл слід вважати такою, що дає найнижчий рівень інформації, бо коли її закладали в звіт, то не враховували існування, скажімо, таємних польських шкіл, які також давали початкову освіту. Так, у 1862 р., напередодні польського повстання 1863-1864 років останніх нараховувалося в окрузі 43¹. Не враховувалися також школи, відкриті іншими відомствами і т.д. Таким чином, маючи навіть документальну інформацію, слід ставитися до неї обережно, звіряти її з іншими джерелами.

Вивчаємо ми, наприклад, історію вищої освіти в Україні і ведемо статистичні спостереження за Університетом Св. Володимира у Києві. На кінець 1870-х років помічаємо зменшення числа студентів, що нібито підштовхує до висновку про

---

¹ *Суспільно-політичний рух на Україні в 1863-1864 рр.*: Зб. док. і матер. – К., 1964. – С. 323.

певний занепад. Насправді ж, зменшення числа студентів було викликане відкриттям Новоросійського університету в Одесі, який відтягнув частину студентів від Києва. Отже, здобуваючи будь-яку інформацію з джерела, ми не повинні поспішати робити остаточні висновки, пам'ятаючи, що інші джерела можуть доповнити фактами досліджувану проблему.

Четвертий етап: написання тексту дослідження

Ось, нарешті, архівний матеріал зібрано, ви беретеся за перо і ... виявляється, що ви пишете чужими словами і фразами, а своїх думок, яких ще так недавно було багато, чомусь немає. Що робити в цьому випадку? Перш за все – не втрачати гумору, ще і ще раз писати й переписувати, надаючи своїм думкам вправності і точності, а для передачі чужих думок користуватися лапками.

Однак, перш ніж писати, слід пригадати, що всякий науковий текст (у тому числі й реферат чи курсова робота) має усталену структуру. На початку ми повинні окреслити мету дослідження, далі – обов'язково прореферувати думки своїх попередників, які писали про це ж саме, а після цього вказати на коло джерел, на підставі яких ми будуватимемо свої власні міркування. Після того, як ваші докази будуть викладені, ви маєте сформулювати власний висновок, не забуваючи зазначити, що ви або погоджуєтеся з точкою зору попередників, або заперечуєте її, спираючись а такі й такі міркування.

Яскравим прикладом явища, яке дуже по-різному оцінювали історики, може служити промова М. Г. Репніна, малоросійського генерал-губернатора, виголошена перед малоросійським дворянством у 1818 і в 1823 роках. Одні історики бачили в ній прояв його малоросійських сепаратистських симпатій, інші – виконання негласних розпоряджень нового російського імператора Олександра I щодо звільнення селян від кріпосницької залежності, полігоном чого, буцімто, обиралася Малоросія, де традиції кріпосного права були слабші і тому цю акцію можна було здійснити тут безболісно.

До більш загальних проблем я б віднесла таке: над якою проблемою не працював би молодий дослідник, він повинен добре уявити, в якому правовому полі жили люди чи спостерігалися явища, що досліджуються. Окрім спеціальної літератури варто звертатися до законодавчих актів, якими регулювалося суспільне життя даного часу й даної соціальної спільноти. Скажімо, для Київської Русі це може бути «Руська Правда», середньовіччя – Литовські Статути та зібрання законів Корони Польської «VOLUMINA LEGUM», модерних часів – «Полное собрание законов Российской империи». Інша загальна порада стосується того, що, вивчаючи і розбираючи певні події чи соціальні явища, якими б локальними вони не здавалися на перший погляд, слід намагатися бачити їх у ширшому контексті, шукаючи паралелі чи зв'язки з подіями міжнародної історії, і обов'язково – з аналогічними процесами у найближчих сусідів.